

Jerzy B. Korolec

"Komentarz Średni" Awerroesa do "Etyki Nikomachejskiej" Arystotelesa

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia 45, 147-155

1990

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jerzy B. KOROŁEC

(Warszawa)

Komentarz Średni Awerroesa do Etyki Nikomachejskiej Arystotelesa

Le Commentaire Moyen d'Averroès à l'Ethique à Nicomaque d'Aristote

Corpus Philosophorum Medii Aevi, którego projekt przedstawiony został na posiedzeniu Union Académique Internationale w r. 1929 przez K. Michalskiego, obejmuje dziś szereg inicjatyw wydawniczych, a jedną z nich jest wydawnictwo określane mianem *Averrois Opera* skupiające grono: arabistów, hebraistów, znawców tekstów łacińskich, reprezentujących wiele ośrodków naukowych. Prace nad krytycznym wydaniem dzieł Awerroesa, zainicjowane w latach trzydziestych obecnego stulecia przez Harry A. Wolfsona, koordynowane są dziś przez Alberta Zimmermanna, kierującego Thomas Instytut w Kolonii. Wśród dzieł, jakie grono to zamierza wydać, znalazł się Awerroesowy *Komentarz Średni do Etyki Nikomachejskiej Arystotelesa*.¹

1. Autor tego komentarza, Awerroes (Ibn Roschd), urodził się w r. 1126(520) w Kordobie, gdzie jego dziad i ojciec byli prawnikami. Studiował on najpierw teologię i prawo, później medycynę, matematykę i

¹ Dzieje wydawnictwa *Aristoteles Latinus* i sprawa projektu przedstawionego przez K. Michalskiego na posiedzeniu Union Académique Internationale, patrz mój artykuł *Stredoveke Komentare k Arystotelovym dilum na Prazke Universite*, „Acta Universitatis Carolinae”, XV (1975), fasc. 2, s. 31-51.

Projekt wydawnictwa sporządzony został w r. 1931, skorygowano go w r. 1961 (H.A. Wolfson: *Revised Plan for the Publication of a Corpus Commentariorum Averrois in Aristotelum*, „Speculum”, XXXVII (1963), 1, s. 88-104), a poddano rewizji na posiedzeniach komisji wydawniczej w latach 1981, 1984 i 1987, której prace koordynuje Albert Zimmermann z Thomas Institut w Kolonii.

filozofię. Po ukończeniu nauki był prawnikiem, najpierw w Sewilli, a później w Grenadzie.² Jego głównym dziełem (obok traktatów medycznych, prawniczych, astronomicznych i filozoficznych) były komentarze do dzieł Arystotelesa, a on sam określany był w świecie łacińskim mianem komentatora. Komentarze te miały trojakiemu rodzaju formę: a) obszernych i dokładnych wyjaśnień kolejno przytaczanych fragmentów tekstu Arystotelesa — komentarze wielkie; b) blisko związanych z komentowanym tekstem parafraz — parafraza taka nawiązuje bezpośrednio do tekstu Arystotelesa i trudno w niej niekiedy odróżnić poglądy komentatora od poglądów samego Stagiryty (jak przyjmuje się, komentarze średnie pisane były we wcześniejszym okresie życia Awerroesa przed tzw. komentarzami wielkimi); c) i w końcu komentarzy małych, krótkich streszczeń, które miały na celu ułatwienie czytelnikowi lekturę konkretnego dzieła Arystotelesa, szybkie poznanie jego treści.³

Krótko przed śmiercią Awerroesa zakazano studiów filozofii greckiej, a on sam oskarżony został o błędy doktrynalne. To oskarżenie stało się przypuszczalnie powodem, dla którego komentarze Awerroesa, jakie dochowały się do naszych czasów, występują częściej w przekładach łacińskich i hebrajskich, rzadziej zaś w swoich oryginałach arabskich.⁴

2. *Komentarz Średni do Etyki Nikomachejskiej* Arystotelesa został napisany przez Awerroesa w r. 1177(571), w r. 1240 Herman Allemanus przełożył go na język łaciński, a w r. 1321 Samuel z Marsylii na język hebrajski. Tekst arabski zachował się tylko w nielicznych fragmentach (30 fragmentów zdań), które zostały opublikowane w r. 1967.⁵ Wydawca łacińskiej wersji *Komentarza Średniego* stanął przed trudnym zadaniem, nie tylko musiał odnaleźć wszystkie przekazy komentarza rozproszone po Europie, nie tylko ustalić wszystkie jego wydania, jakie ukazały się w wieku XV i XVI, ale zobowiązany był przygotować taką koncepcję edycji, by dać przyszłym badaczom tego tekstu materiał do poznania pierwotnej jego redakcji i słownictwa tłumacza, a także, zakładając fakt, iż był to tekst żywy, preredagowywany z biegiem lat, ukazać czytelnikowi w sposób

² F. Überwegs: *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Die Patristische und Scholastische Philosophie*, Hrsg. B. Geyer, Tübingen 1951, s. 313–322.

³ Por. przyp. 2.

⁴ Por. przyp. 2.

⁵ Por. M. Steinschneider: *Die hebräischen Übersetzungen des Mittelalters*, Berlin 1893, s. 217. Fragmenty łacińskie zostały wydane przez L.V. Bermana w pracy: *Excerpts from the Lost Arabic Original of Ibn Rushd's Commentary on the Nicomachean Ethics*, „Oriens”, 20(1967) s. 31–59; o przekładach *Komentarza Średniego* Awerroesa pisał L.V. Berman, patrz: *Middle Commentary on the Nicomachean Ethics in Medieval Literature*, [w:] *Multiple Averroës*, éd. J. Jolivet, Paris 1978, s. 291–297.

przystępny jego kształt, w jakim był on czytany w poszczególnych etapach jego popularności.

Przekazów rękopiśmiennych interesującego nas *Komentarza* nie zachowało się tak wiele, jak w przypadku łacińskiego przekładu *Etyki Nikomachejskiej*, dokonanego przez Roberta Grosseteste'a.⁶ Lista rękopisów komentarza nie przekracza dziesięciu, są, to:

- 1) Saint Omer, Bibliothèque Municipale, 623 (w. XIII), ff. 2-119,
- 2) Erfurt, Amplonianum F. 23, (w. XIV), ff. 1-82,
- 3) Gotha, Forschungsbibliothek-SchloßFriedenstein, Chart. A. 876, f. 1,
- 4) Toledo, Biblioteca de la Catedral, 94.14 (w. XIII), ff. 1-75v,
- 5) Florencja, Biblioteca Laurenziana, Gad. Plut. LXXIX 18 (w. XIV), ff. 28-90v,
- 6) Florencja, Biblioteca Laurenziana, Gad. Plut. LXXXIX Sup. 49 (w. XIV), ff. 1-43v,
- 7) Turyn, Biblioteca Nazionale, E. IV. 35 (w. XIV), ff. 1-76v,
- 8) Watykan, Borghese, 57 (w. XIII), ff. 1-55,
- 9) Watykan, Urbinates, Lat. 221 (w. XV), ff. 188-242),
- 10) Florencja, Biblioteca Nazionale Centrale, Conv.Sopr., G.4.345 (w. XIV), ff. 1-73v.

Do listy tej trzeba dorzucić jeszcze trzy rękopisy, w których znajduje się zbiór wypisów wybranych z wydawanego obecnie komentarza:

- 11) Wiedeń, Österreichische Nationalbibliothek, 3134, ff. 290-294,
- 12) El Escorial, Biblioteca Reale, Q I 8, ff. 149-150 v,
- 13) Wolfenbüttel, Herzogliche Bibliothek, 4315 (10 Gud.Lat. 2), ff. 174-176v.⁷

O ile w średniowieczu komentarz ten nie budził chyba bardzo żywego zainteresowania, to w wieku XV i XVI zrobił prawdziwą karierę. Pomiedzy latami 1483 a 1575 wydany on został (towarzysząc *Etyce Nikomachejskiej*) aż trzynastokrotnie, jedenastokrotnie w Wenecji (1483-dwukrotnie, 1489, 1496, 1501, 1507, 1516, 1550-1552, 1560, 1562, 1575) i dwukrotnie w Lionie (1530 i 1542).⁸

3. *Komentarz Średni* Arystotelesa do *Etyki Nikomachejskiej* jest parafrazą związaną bardzo blisko z tekstem. W wieku XIII, XIV i XV

⁶ *Aristoteles Latinus (Ethicae Nicomachicae, ed. R.-A. Gauthier)*, T. XXVI, 1-5, Bruges 1972-1974.

⁷ *Aristoteles Latinus, Codices*, Roma 1939, Supplementum, London 1955, Supplementum alterum, London 1961. Numery opisów: 431, 859, 931, 1238, 1319, 1340, 1574, 1725, 1814, 2153. Rękopis wiedeński, nr 127; informacje o rękopisach z Wolfenbüttel i El Escorial zawdzięczam J. Fohlen z Institut d'histoire et de la recherche des textes w Paryżu.

⁸ Inkunabuly zarejestrowane zostały w *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, hrsg. von der Kommission. . . , Bd. 2, Leipzig 1926, Nr. 2337, 2338, 2339, 2340; dokładne dane na temat druków z wieku XVI patrz F.E. Cranz: *A Bibliography of Aristotle Editions 1501-1600*, 2 Ed. with addenda and revisions by Ch. B. Smitt, Baden Baden 1984, numery: 107693, 107753a, 107838, 107915, 108037, 108193, 108423, 108456, 109599.

uchodził on często w oczach współczesnych za przekład samego tekstu *Etyki Nikomachejskiej* dokonany, nie tyle z języka greckiego, ile z języka arabskiego, hebrajskiego lub hiszpańskiego (sic). Pisarz rękopisu florenckiego (Bibl.Laur., LXXIX 18) pisał w zakończeniu tekstu komentarza: „*Unde inscribitur liber Nicomachie quem transtulit Hermanus Allemanus ex arabico in latinum*”⁹; w rękopisie wiedeńskim czytamy: „*Excerpta de libro Aristotelis „Ethicorum” secundum translationem de arabico in latinum*”¹⁰; ten sam zapis odnaleźć można w rękopisie Herzog August-Bibliothek z Wolfenbüttel¹¹ i rękopisie znajdującym się w El Escorial.¹² Inne sformułowanie znajduje się w starym katalogu biblioteki papieskiej w Awinionie, brzmi ono: „*excerpta de libro ethicorum Aristotelis secundum translationem Ebraycam*”.¹³ Ponadto R.-A. Gauthier znajduje jeszcze inne określenie tego komentarza, brzmi ono: „*translatio hispanica*”.¹⁴

Przekonanie o tym, że komentarz Awerroesa do *Etyki* jest przekładem samej *Etyki* Arystotelesa żywił też glosator rękopisu znajdującego się w Saint Omer. Porównując terminy używane przez Hermana w przekładzie komentarza Awerroesa z terminami używanymi przez Roberta Grosseteste’a w przekładzie tekstu *Etyki* z języka greckiego był on przeświadczony o tym, że przekład *Etyki* dokonany przez Roberta to nic innego, jak tylko „*alia translatio*” tego samego tekstu.¹⁵ Pogląd na to, że *Komentarz Średni* Awerroesa to „*translatio arabica*” samej *Etyki*, odnaleźć można także w *Komentarzu do Etyki* Alberta Wielkiego, *Komentarzu* Johna Pechama, *Opus Maius* Rogera Bacona i w dziełach Aleksandra z Hales.¹⁶

We wczesnych rękopisach (np. rękopisy z Toledo i Saint Omer) nie ma mowy o tym, że interesujący nas komentarz jest dziełem Awerroesa. Przekonanie o jego autorstwie w świecie łacińskim pochodzi dopiero z wieku XV. Świadectwem tego może być uwaga zapisana na ostatniej karcie jednego z rękopisów florenckich (Bibl. Naz. Centr., Conv. Sopr., G.4.345), brzmi ona: „*Commentum optimum super libris(!) Ethicorum domini Averrois...*”¹⁷; w rękopisie z Watykanu odnaleźć można notę (Vat., Urbinate 221): „*Expliciunt dicta Averrois super librum «Ethicorum» do-*

⁹ Por.f.102v.

¹⁰ Por.f.294.

¹¹ Por.f.176v.

¹² Por.f.150v.

¹³ *Les Libraires des Papes d'Avignon*, M.Faucon, t. 1, Paris 1887, s. 134.

¹⁴ *L'Éthique à Nicomaque, Introduction, traduction et commentaire*, par R.-A. Gauthier et J.Y.Jolif, t. I, *Introduction* par R.-A. Gauthier, Louvain-Paris 1970, s. 114.

¹⁵ Por. rkps Bibliothèque Municipale, Saint Omer 623, na przykład f. 43.

¹⁶ Gauthier: *op. cit.*, s. 115 i 117.

¹⁷ Florencja, Bibl. Nat. Centr., Conv. Sopr. G.4.345, f. 73v.

mini Aristotelis"¹⁸; podobną notę znaleźć można również w najstarszym wydaniu tego komentarza: „*Commentum secundum Averroim super libros «Ethicorum» Aristotelis*"¹⁹. Kolofon tekstu arabskiego w łacińskim przekładzie, zachowany w rękopisach i druku (z r. 1483), zaliczanych do najstarszej tradycji komentarza, nie dostarcza także informacji na temat jego autorstwa. Dowiadujemy się, czytając go, że arabski komentator pierwotnie dysponował tylko czterema pierwszymi księgami *Etyki Nikomachejskiej* „([...] *non pervenerunt ad nos primitus de isto libro nisi primi quattuor tractatus [...]*”) aż do momentu, w którym nie dostarczył mu brakujących części tekstu jego przyjaciel Omar syn Marcina „([...] *donec perduxit eum ad nos amicus noster vir nobilis dominus Omar filius Martini [...]*”.²⁰ To, że komentator miał świadomość, iż komentował całość *Etyki*, poświadczyć może spis jej zawartości potwierdzony autorytetem Alfarabiego, spis, jaki znalazł się w dwóch najstarszych rękopisach (Toledo, Bibl. Cat. 94.14, Bibl. Munic. Saint Omer 623)²¹ komentarza, zaczynający się od słów: „*Dixit Abunarim Alfarabius in commento suo super hunc librum parte huius libri sunt X [...]*”. Ten towarzyszący komentarzowi Awerroesa podział *Etyki* na poszczególne księgi, jaki można znaleźć w dwóch najstarszych rękopisach łacińskich, załączony został również do jego hebrajskiego przekładu,²² a więc tekst, o którym mowa, albo sięga jeszcze najstarszej, jeszcze arabskiej tradycji rękopiśmiennej, z której wywodzą się oba przekłady, albo Samuel z Marsylii, tłumacząc *Komentarz Średni Awerroesa do Etyki Nikomachejskiej* na język hebrajski, posiłkował się tekstem łacińskim.

4. Komentarz został ukończony przez Awerroesa 4 maja 1177 r., jak poświadcza kolofon²³, brak jest w tej końcowej nocie nazwiska komentatora, brak jest również nazwiska tłumacza, który dokonał tego dzieła w r. 1240; pierwotnie nie było ono znane. O jego imieniu dowiadujemy się z glos interlinearnych, jakie znaleźć można w dwóch najstarszych rękopisach

¹⁸ Watykan, Urbinates, Lat. 221, f. 242b.

¹⁹ Wydanie z roku 1483.

²⁰ Kolofon ten znajduje się w rękopisach Saint Omer, Bibliothèque Municipale 623, f. 118v–119, Erfurt, Amplonianum Fol. 23, f. 82; Toledo, Biblioteca de la Catedral 94.14, f. 75rv; Florencja Bibl. Laurenziana, Plut. LXXIX 18, f. 90v, Watykan, Urbinates, Lat. 221, f. 242; oraz wydanie z roku 1483 (por. f. K/6).

²¹ Wprowadzenie to znajduje się w rękopisach Bibl. Municipale, Saint Omer 623, f. 1 i Bibl. Catedral w Toledo 94.14, f. 1.

²² Pisze o tym L.V. Berman w artykule zatytułowanym *Ibn Rushd's Middle Commentary on the Nicomachean Ethics in Medieval Hebrew Literature*, „Multiple Averroès”, Paris 1978, s. 298–300.

²³ Por. 3 rkps Bibl. Cat. Toledo 94.14, f. 75v.

komentarza (Toledo, Bibl. Cat. 94.14, Saint Omer 623).²⁴ Według podanej tam informacji tłumaczem był Hermanus Allemanus, który dokonał swego dzieła „[...] *in capella Sanctae Trinitatis...*”,²⁵ to jest w kaplicy, o której pisał zapewne Hieronimus Müntzer w swoim *Itinerarium Hispanicum* z lat 1494–1495. W dziele tym można znaleźć następującą notę: *In hoc loco (in ecclesia S. Trinitatis) traductus est liber ethicorum et additio Averrois (kolophon) ut(?) in fine libri ethicorum Averrois scriptum est*”.²⁶

5. Wśród dwudziestu kilku przekazów komentarza Awerroesa do *Etyki Nikomachejskiej* (zarówno drukowanych jak i rękopiśmiennych) rozróżnić można dwie jego redakcje.

A. Pierwsza redakcja posiada dwie wersje. Do pierwszej z nich zaliczyć należy dwa rękopisy pochodzące z wieku XIII: rękopis Biblioteki Katedralnej w Toledo i rękopis znajdujący się dziś w Saint Omer; oba one są nosicielami najstarszej dziś znanej, tradycji rękopiśmiennej przekładu łacińskiego. Oba rękopisy wykazują bardzo bliski związek pomiędzy sobą, a także bardzo bliski związek z wzorcowym czystopisem przekładu (*exemplar*), o czym świadczyć mogą te same glosy marginalne, komunikujące, dlaczego pozostawione zostały w obu rękopisach miejsca niezapisane np.: „*Spatium duorum dictionum est in exemplari*”²⁷. Oba rękopisy, o których mowa, nie zostały jednak najprawdopodobniej przepisane bezpośrednio z „egzemplarza” — roboczego tekstu tłumacza, lecz z jego bezpośredniej kopii będącej czystopisem, a więc „egzemplarzem” wzorcowym. Egzemplarz ten znajdował się w zbiorach kościoła Świętej Trójcy w Toledo; pisał o nim wspomniany poprzednio Hieronim Münzer, lekarz z Norymbergi.²⁸

Drugą, poprawioną wersję przekładu odnaleźć można w dwóch innych rękopisach, jednym przechowywanym we Florencji (Bibl. Laur. Gad. Plut. LXXIX 18), drugim znajdującym się w Watykanie (Urbinates 221), a także w najstarszym wydaniu, jakie ukazało się w roku 1483 w Wenecji.

Charakterystyczne cechy tej wersji są następujące. Po pierwsze — związaną jej z *Summa in decem libros Ethicorum* Roberta Grosseteste’a.²⁹ W najstarszym należącym do niej rękopisie florenckim (Bibl. Laur., Gad. Plut. LXXIX 18) *Summa* ta dołączona została po zakończeniu sa-

²⁴ Por. rkps Bibl. Munic. Saint Omer 623, f. 119 i rkps Bibl. Cat. Toledo 94.14, f. 75v.

²⁵ Por. przyp. 20 i 24.

²⁶ Informacje te podaje A. Pelzer w artykule *Les versions latines des ouvrages de morale conservés sous le nom d'Aristote en usage au XIIIe s.*, [w:] *Etudes d'histoire littéraire sur la scolastique médiévale*, éd. A. Pattin et E. van de Vyver, Louvain-Paris 1964, s. 146.

²⁷ Por. rkps Bibl. Munic. Saint Omer 623, f. 41v i rkps Bibl. Cat. Toledo 94.14, f. 25v.

²⁸ Por. przyp. 26.

²⁹ Ch. Lohr: *Medieval Latin Aristotle Commentary*, „Traditio”, 29, 1973, s. 104.

mego komentarza Awerroesa. W rękopisie watykańskim (Urbinates 221) została ona podzielona na części i każda z nich została „wmontowana” w odpowiednie miejsce komentarza, tworząc w ten sposób wprowadzenie do wyodrębnionego przez wydawcę rozdziału; każda część zapowiadała zespół problemów, jaki został w danym rozdziale omówiony. Inaczej mówiąc, wersja ta zawiera w sobie bardzo charakterystyczny podział na rozdziały. Do tej grupy przekazów komentarza zaliczyć należy też najstarsze wydanie z r. 1843. Po drugie — tekst tej wersji *Komentarza* to tekst uwzględniający wyniki konfrontacji pierwszej wersji przekładu, o której mowa była poprzednio, z tekstem arabskim. W wyniku tej konfrontacji dokonano poprawek, tak aby przekład był zgodny z oryginałem arabskim, jak zaznacza to pisarz wspomnianego wyżej rękopisu florenckiego, *verbo ad verbum*.³⁰ Jak wiadomo, oryginał arabski nie dochował się do naszych czasów, znany był on jednak w początku wieku XIV; dziś dostępne są nam tylko jego drobne fragmenty, jakie zachowały się w rękopisie w Fez.³¹ Zestawienie tych fragmentów zarówno z pierwszą, jak i z drugą wersją tej redakcji wykazuje, że wersja druga wierniej oddaje tekst oryginału.³² Po trzecie — charakterystyczną cechą drugiej wersji tej redakcji jest fakt, że podział poszczególnych ksiąg na rozdziały jest taki sam, jaki można znaleźć w tradycji przyjętej przez redakcję *Etyki Nikomachejskiej* w jej wersji greckiej znanej w Bizancjum.³³

Ta poprawiona wersja pierwszej redakcji wydawana była w Wenecji wielokrotnie, towarzysząc renesansowym przekładom *Etyki*.³⁴ Wszystkie przekazy pierwszej i drugiej wersji tej redakcji zachowały wewnętrzny podział rozdziałów na lekcje zaczynające się od słów: *Dixit Aristoteles* albo słowa *Dixit*.

B. Druga redakcja jest zasadniczo odmienna od pierwszej. Została ona sporządzona w końcu XIII lub w początku XIV stulecia (?); przynosi zupełnie odmienny podział ksiąg na rozdziały, zrezygnowano też w niej z

³⁰ Por. rkps Bibl. Laurenziana Florencja, Gad. Plut. XXXIX f. 29, a także wydania z lat 1483, 1550 i 1560.

³¹ Berman: *Excerpts...*, s. 31–59.

³² W tym miejscu pragnąłbym podziękować L.V. Bermanowi, R. Hoffmanowi i A. Meierowi za pomoc w porównaniu arabskich fragmentów komentarza Awerroesa z odpowiednimi fragmentami tekstu hebrajskiego i różnymi wersjami łacińskiego przekładu komentarza.

³³ Taki właśnie podział poszczególnych ksiąg *Etyki Nikomachejskiej* na rozdziały znaleźć można w greckich komentarzach przełożonych na język łaciński przez Roberta Grosseteste'a. Patrz *Greek Commentaries on the Nicomachean Ethics of Aristotle in the Latin Translation of Robert Grosseteste...*, ed. H.P.F. Mercken, Leiden 1973.

³⁴ Por. przyp. 8.

podziału poszczególnych ksiąg na lekcje, a tekst został przepracowany filologicznie, co nie było związane najprawdopodobniej z rewizją przekładu. Tekst tej redakcji komentarza przechowywany jest dzisiaj w pięciu rękopisach: Erfurt, Ampl., Fol. 23, Florencja, Bibl. Laur., Gad. Plut. LXXXIX sup. 49, Turyn, Bibl. Naz., E. IV 35, Watykan, Borgh. 57, Florencja, Bibl. Naz. Centr., Conv. Sopr. 6.4.354.

6. Jak już powiedziano, istniało szereg śladów poczytności komentarza Awerroesa w literaturze filozoficznej XIII wieku. Wspomniani zostali poprzednio John Pecham, Aleksander z Hales, Roger Bacon, Albert Wielki, uczeni, którzy z pewnością czytali i wykorzystywali komentarz Awerroesa.³⁵ Do wykazu tego zaliczyć należy jeszcze redaktora tzw. „*editio longior Ethicae Novae*”, której końcowa część stanowi odpowiedni fragment Awerroesowego komentarza do *Etyki Nikomachejskiej*.³⁶ Komentarz Awerroesa czytany był przez uczonych wieku XIII, żywsze zainteresowanie wzbudził jednak w wieku XV i XVI: w okresie tym wydany on został aż trzynastokrotnie, co zostało zapoczątkowane przez Nicoletto Vernia w r. 1483. Ślady znajomości tego tekstu w literaturze epoki widoczne są wyraźnie. Czytelnikami komentarza byli Wirgiliusz Wellendörfer, który cytuje ten tekst Awerroesa w swoim *Moralium ex Aristotelis Ethicorum...*, opublikowanym w Lipsku w 1509 roku,³⁷ tekst ten znany był również Simonowi Simoniniemu z Lukki w drugiej połowie XVI wieku.³⁸

7. Jak można zorientować się, mając na uwadze cytowane wyżej nazwiska, ślady literackiej obecności komentarza zaznaczają się, w sposób wyraźny, w dwóch okresach. Pierwszy, to szeroko pojęta połowa XIII stulecia, kiedy to przekład *Etyki Nikomachejskiej* dokonany przez Roberta Grosseteste'a nie zyskał sobie jeszcze poczytności w sferach uniwersyteckich, drugi³⁹ to wiek XV i XVI; kiedy to, dzięki Pomponaziemu, odżyły zainteresowania Awerroesem i awerroizmem. O ile *Summa Alexandrinorum* osiągnęła w XIII, XIV i XV w. znaczną popularność,⁴⁰ o tyle problem szer-

³⁵ Por. przyp. 16.

³⁶ Aristoteles Latinus (*Ethica Nicomachea*, éd. R.-A. Gauthier); t. XXIV, pars 2, Bruges 1972, s. 127–131.

³⁷ *Moralogium ex Aristotelis Ethicorum libris Commentariorumque lecturis*, Leipzig 1509.

³⁸ Simonis Simonii Lucensis: *Commentariorum in Ethica Aristotelis ad Nicomachum liber primus*, Genevae 1967, s. 13.

³⁹ Por. przyp. 16 i 35.

⁴⁰ *Summa Alexandrinorum*, przełożona przez Hermana w roku 1243 albo 1244, często cytowana była w średniowieczu przez wielu komentatorów dzieł Arystotelesa. Dziś znamy trzynaście jej rękopisów. Wydana została przez D.M. Dunlopa *Manuscript Admont 608 and Engelbert of Admont (c. 1250–1331)*, „Archives d'histoire doctrinale et littéraire du

szej znajomości komentarza Awerroesa zwanego łacińskim oczekuje swego rozwiązania. Rozwikłanie tej kwestii stanie się łatwiejsze, gdy da się poznać charakterystyczne terminy używane przez Hermana w jego przekładzie, to bowiem da w ręce nowe narzędzie niezbędne przy analizie tekstów etycznych, a szczególnie komentarzy do *Etyki* powstałych zarówno w XIII, XIV, jak w XV stuleciu.

R É S U M É

Une publication du *Commentaire Moyen* d'Averroès à l'*Ethique à Nicomaque* d'Aristote n'est qu'une partie d'une série d'édition appelée *Averrois Opera*. Le *Commentaire* n'a plus, hélas, son originale version arabe; nous n'avons que ses deux traductions en latin (1240) et en hébreux (1320). L'éditeur de la traduction latine, enrichie par son propre commentaire, possède actuellement 9 manuscrits datant des siècles XIIIe-XVe et treize éditions, parues principalement en Italie avant 1570. L'édition future, en train d'être préparée, fera connaître aux historiens non seulement une version originale du texte. Elle montrera aussi de différentes rédactions du *Commentaire*. Dans l'article on esquisse l'idée maîtresse de l'édition, on fait connaître les manuscrits et les impressions gardés jusqu'à présent, on rappelle les remarques concernant l'histoire du texte et ses auteurs de même que la filiation de certaines transmissions. L'analyse comparative des manuscrits et des impressions a permis de distinguer au moins deux rédactions latines de la traduction du *Commentaire*, la première d'entre elles en deux diverses versions. Les conclusions finales expliquent la popularité du *Commentaire* au XIIIe s. et au détours du XVe et XVIe s., de même que les différences dans une terminologie employée par un traducteur du *Commentaire* d'Averroès de l'arabe en latin et celle dont se servait Robert Grosseteste, l'auteur de la traduction du grec de l'*Ethique à Nicomaque*.